

XUMORA USMANOVA,

*O'zDSMI "O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrası
katta o'qituvchisi*

O'ZBEK SHE'RIYATIDA QO'LLANILGAN AN'ANAVIY RAMZLARNING LINGVOPOETIK VA LINGVOMADANIY TADQIQI

Annotatsiya: Maqolada o'zbek she'riyatida qo'llanilgan mumtoz-an'anaviy ramzlarning lingvopoetik va lingvomadaniy tadqiqi haqida fikr yuritilib, uning mumtoz adabiyot, mifologiya, tarix va islom madaniyatiga oid manbalardan kelib chiqishi yoritib berilgan. Shuningdek, she'rda qo'llaniladigan ramzlar, simvollar va metaforalar lingvistik va estetik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, an'anaviylik, she'riyat, ramz, lingvopoetika, lingvomadaniyat, mifologiya, tilshunoslik, tarix.

Abstract: The article discusses the linguopoetic and linguocultural studies of classical-traditional symbols used in Uzbek poetry, highlighting their often derived from sources such as classical literature, mythology, history, and Islamic culture. The symbols, symbols, and metaphors used in poetry are also analyzed linguistically and aesthetically.

Key words: classical-traditional, poetry, symbol, linguopoetics, linguocultural, mythology, linguistics, history.

Lingvopoetik va lingvomadaniy tadqiqotlarning asosiy tamoyili matn tarkibidagi badiiy komponentlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tizimli tahlil qilish negizida shoir va yozuvchi dunyoqarashidan o'sib chiqqan poetik g'oya tabiatini so'z va ibora, so'z va maqol, so'z va metafora, so'z va matal, so'z va tasviriy ifodalar, tazodlar, she'riy san'atlarning barkamolligini ta'minlovchi asosiy funksiyasini jiddiy tekshirishdan iborat [Ashurova Sh. 1; 2022]. Zero, har bir she'riy matnda ramziy iboralar o'zining shakl va mazmuni bilan ustuvorlik qiladi.

Rus tilshunos olimining yozishicha: "Adabiyot va lingvistik yondoshuvlarning o'ziga xosligi shundaki, unda lingvopoetik yondoshuvga keng yo'l ochishga zamin hozirlanadi. Lingvopoetik talqin qilish amaliyoti ilk bor she'riyatda sinab ko'rilgan bo'lib, keyinchalik nasriy asarlar tim-solida kengayib borgan. Antik tahlil usullari qorishig'ida lingvopoetika qiyosiy-tipologik yondoshuvlarni yuzaga keltirgan, natijada bu talqin metodologiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. So'nggi paytlarda badiiy matnni tadqiq qilishda qo'llanilgan lingvopoetik tahlil usuli boshqa funksional uslublar tarkibida qo'llaniladi" [Kozenyasheva L.M. 2; 8].

O'zbek filologiyasida lingvopoetik tahlil masalalarini bir qadar chuqur o'rgangan tadqiqotchilardan biri M.Yakubbekova lingvopoetikani ma'no va lafz o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish, undan kelib chiqadigan fikr-mulohazalar, xulosalarni ilmiy sharhlab berishga qaratilgan yo'nalish ekanligini alohida ta'kidlaydi [Yakubbekova M. 3:41].

O'zbek she'riyatida qo'llanilgan mumtoz-an'anaviy ramzlar g'azallarda, adiblar she'riyatida eng faol so'z-timsollarning etimologiyasi, semantik butunligi, she'riy misra va baytlardagi ilohiylik, tariqat riyozati, haqiqiy va majoziy ishq ramzi, sodiq do'st va go'zal mahbuba kabi qo'shma ma'nolari tadqiqot asosida yaratilgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asaridagi

to'rtliklardan tortib Navoiy, Bobur, Furqat, Nodira yoki Avaz O'tar asarlarida tabiat ramzlarini inson ruhiyati ifodasi sifatida qo'llanilganligi ko'rish mumkin. Xususan, "Xazoyin ul-maoniyy" devonida shunday baytlar uchraydi:

*"Ul turki xitoning erur andoqki ko'zi qiymoch
Kim, nozdin o'lmas demak oldindaki, ko'z och"* [Navoiy.7:74].

Ushbu baytdagi **"Turki xito"** jumlasini "So'z latofati" kitobida quyidagicha sharhlanadi: "Bu xalqning ko'rkam chehrasi, yuzidagi nur tillarda doston bo'libdiki, quyoshni turki xito, ya'ni Xi-toydan, Sharqdan ko'tarilgan turk debdilar" [E.Vohidov. 8:49]. Bundan xulosa tarzida yuqoridagi baytdan shunday mazmun anglashiladi, ya'ni bobomiz A.Navoiy o'zlarining yuqoridagi baytlari go'zallik, sharq go'zali nazokatini ramziy ma'noda o'zgacha mahorat bilan ta'rif etganlar.

Mumtoz adabiyot namoyandalaridan yana biri shoir Zahiriddin Muhammad Boburning fardlaridan birida shunday deydi:

*"Raqib yo'ldoshu men hajrdin duto o'ldum,
G'arib turki sitamgarg'a muftalo o'ldim"* [9]

Ushbu farddagi **"turki sitamgar"** jumlasini yuqorida ta'kidlab o'tilgan misralar kabi go'zal yor-ga ishora qilmoqda, ya'ni go'zallikka muftalo bo'lganlikni ramziy ma'noda ifodalamoqda. Har ikkisida ham **turki** so'zi go'zallik obrazini, oshiq qalbning yor hajrida oshiq ekanligini ramziylikni anglatadi.

O'zbek she'riyatidagi ramziy obrazlar barqaror shakl va tub mazmunga ega. Uning o'rganilishida mumtoz-an'anaviy ramzlarning lingvopoetik va lingvomadaniy tadqiqini keng yoritib berishda xalq og'zaki ijodidagi an'anaviylikni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. An'anaviylik, hayotda qaror topgan udum, urf-odat va boshqa amallarda yorqin ko'rishimiz mumkin. An'anaviylikda marosimlarni o'tkazilish, ularning tashkil etilishi yoki ijro usulini tasavvur qilamiz. Ijro an'anasi deganda, dastlab marosimlarga aloqasi bor yoki yo'qligi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Xususan, "Yor-yor", "Kelin salom"lar to'yda, marsiyalar azada aytilsa, lirik qo'shiqlarda, loflar, latifalar hayotda vujudga kelgan oddiy vaziyatda aytilishi mumkin [10]. Ammo, o'zbek she'riyatida qo'llanilgan mumtoz-an'anaviylikni, undagi ramziy mohiyatini tadbiiq etish qayta-qayta o'rganishlikni talab qiladi. Yuqorida ta'kidlaganidek, an'anaviylik oddiy vaziyatda aytilishi mumkin, biroq matn an'anasi ancha murakkab bo'lib, she'riyatda aynan asarning to'liq mohiyati uning matnida namoyon bo'ladi. Asardan nazarda tutilgan g'oya, mazmun, obraz xususiyatlari, kompozitsiya unsurlari: bayon, portret, dialog, monolog; badiiy tasvir vositalari – bularning hammasi xalq ijodi qoidalariga suyanganda, an'anaviylik tamoyiliga asoslangan tarzda so'z vositasida namoyon bo'ladi. Ehtimol, shuning uchun ham matn an'anasi ijrosidan ko'ra murakkab tizimga ega [11]. Murakkab tizimda she'riy matnning lug'oviy va poetik ma'nolari orasida bilvosita bog'lanish mavjud. Obraz bilan bog'liq tasavvurlar unutilsa, ramziy ma'no anglanmay qoladi. She'riy matnda ifodalanayotgan ramziy obrazning tub ma'nosi muayyan matnda ramziy "qo'shimcha"lar vositasida o'z ma'no ko'lamini u yoki bu darajada kengaytiradi. Ba'zi holatlarda o'zak ma'noga bevosita bog'liq yangi poetik ma'nolar hosil bo'ladi. Bu holat xalq lirikasiga tegishli namunalarda yaqqol kuzatiladi va poetik ramzning cheksiz badiiy imkoniyatlarini namoyon etadi. Mumtoz-an'anaviy ramzlar, asosan, juft so'z yoki birikma shaklida keladi. Til nuqtayi nazaridan bu birlikda qo'llanilayotgan ramzlar sifatlash ko'rinishini oladi. Lekin matnda ramziy ma'noni shakllantiruvchi vazifa bajaradi. Gap tuzilishiga ega o'zak ramzlar yo'q. Bu holat xalq simvolikasi tizimida mumtoz-an'anaviy ramzlarning qadim ildizga egaligi, asrlar davomida shak-

llanib, an'anaviy shakl va tub mazmunga ega bo'lganligini ko'rsatadi [12:5].

O'zbek folklori namunalari tarkibida keluvchi ramziy birikmalarni ma'nosiga ko'ra mifologik timsollarni, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin his etish, anglash mumkin bo'lgan mavhum tushunchalarni, vaqt tushunchasini, fasllarga xos belgilarni, timsoliy makonni, inson yosh xususiyatini, navqiron yosh yoki keksalikni, inson go'zalligini, ma'shuqaning jozibali ko'rinishini, ma'lum toifa kishilar o'rtasidagi ijtimoiy tafovutni, kasallik belgisini, timsoliy kiyim-kechakning, narsa-buyumlarning, u yoki bu jonivor timsoliy obrazlarining, dov-daraxt, gul, o'simlik, mevalarning turlarini, ularning biri ikkinchisidan farqlanishini ranglar vositasida ifodalovchi poetik birikmalar kabi mavzuviy tiplarga ajratib ko'rsatish mumkin [13:5]. Ushbu fikrlarga misol tariqasida o'zbek folklori namunalari keltirish maqsadga muvofiqdir.

*Ishq dardiga do'stlarim,
Davo bo'lmas yor-yor.
Ayta bersam qissasi
Ado bo'lmas yor-yor.
Dardi yo'qning ko'nglida
Navo bo'lmas, yor-yor.
Qora ko'ngul kishida
Vafo bo'lmas, yor-yor.
Muhabbatsiz kishilar
Qadr bilmas, yor-yor.
Tamsil aytgan so'zlarim
Ta'sir qilmas, yor-yor.
Tosh ko'ngulda muhabbat
Paydo qilay, yor-yor.
Ishq yo'lida o'zimni
Shaydo qilay, yor-yor [Mirzayeva M, Musaqulov A. 14:42].*

Misol keltirilayotgan dastlabki qo'shiq misralarida yor-yor o'z ma'nosida tuy marosimini anglatib kelayotgan bo'lsa-da, matnda dardli, yor ishqida kuygan qahramon obrazi yashiringan. Ma'lumki, "davo bo'lmas", "ado bo'lmas", "vafo bo'lmas", "qadr bilmas" deb yuritilgan she'riy misradagi so'z birikmalari aynan bevafo yorni obraziga parallel obraz sifatida tanlanadi. Xalq qo'shiqlarining she'riy misralarida bunga yaqin holat ko'p kuzatiladi.

O'zbek she'riyatida an'anaviy ramzlarni rang va raqamlar bilan bog'lagan holda inson kechinmalarini ixcham, purma'no, ta'sirchan qilib ifodalashga imkon yaratadi. Ranglar epik asarlarda xalqning u yoki bu epik qahramon haqidagi tasavvur-tushunchalarini ifodalasa, xalq qo'shiqlaridagi she'riy misralarda lirik qahramonning his-kechinmalarini, qalb tug'yonlarini, fikr-o'ylarini jonli va ta'sirchan aks ettirib keladi. Bunda ijodkorlar unga turlicha munosabatda bo'lishi kuzatiladi. Ya'ni ijodkorlar rang vositasida lirik qahramonning turli ruhiy kayfiyat va vaziyatdagi holatini ochib berishi yoki badiiy ramziylik yaratishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, folklordagi ranglar simbolikasi qadimiy asoslarga va an'anaviy ma'no qatlamlariga egaligi bilan e'tiborni tortadi [Ro'ziyeva M. 15; 5].

*Ko'k yaylovda bo'yingni o'zim ko'rdim,
Sochlarimni tarab turib o'zim o'rdim.
Rahmat deyman ilmlilar g'ayratiga,
Ikki yilda cho'l yerlarga shahar qurdim [Alaviya M. 16:51].*

Yuqorida keltirilgan she'riy misradagi "ko'k yaylov" birikmasi aslida o't-o'lanlar ko'karib yotgan keng yashil yaylov tushunchasida qo'llanmoqda. Ya'ni, xursandchilik, minnatdorlik hislari ramziy ma'noda keltirilgan. Shundan she'riy misralar mavjud-ki, ularda she'ning mohiyati lirik qahramonning kechinmalaridan kelib chiqqan holda namoyon bo'ladi.

*Qizil gul g'uncha-yu g'uncha,
Yurakda dard-u g'am ancha.
Kelib yonimga o'ltirgin,
Mening bag'rim ochilguncha*[Alaviya M. 17:51].

Albatta, yuqorida keltirilgan misradagi fikrlar lirik qahramonning hayoti va hodisaning tabiatidan kelib chiqadi. Lirik qahramonning vazifasi katta va benihoya. Shu bilan birgan, turmush va tabiat detallarining ahamiyati kattadir.

Ma'lumki, o'zbek she'riyati mazmun va shakl, poetik tasvir yo'li, vosita, obrazlar olami e'tibori bilan o'ziga xos bir she'riyatdir. Adabiyotshunoslik ilmida e'tirof etilganidek, bu she'riyatda ramziy-majoziy tasvir ustuvor yo'nalish va xususiyatni tashkil etadi. Shuning uchun unda so'z, timsol, rang, ohang bilan bir qatorda, harf va raqam vositasida ilgari murilgan haqiqatlarning simvolik ifodalari ham alohida o'rin egallaydi [Jusayeva S. 18:7]. Agar o'zbek she'riyatida joy olgan raqamlar lingvopoetik jihatdan o'rganilsa, yangi ma'no, mohiyat va sirlar olami ochiladi.

O'zbek she'riyatida raqam ramzlaridan foydalanish, raqamlar vositasida turli xil qarashlarni ilgari surish, o'z fikrlarini raqam ramzlari yordamida ifodalash deyarli mumtoz adabiyotda ham zamonaviy o'zbek she'riyatida ham ko'pchilik shoir ijodida uchratish mumkin. Raqam zamirida ramziy ma'noda lingvomadaniy ya'ni qadimgi urf-odatlar, an'analar ta'limoti yashiringan bo'ladi. Juda qadimgi davrlarda mavjud zohiriy dunyo bir raqamidan paydo bo'lgan, u ruhni aks ettiradi va aql, yaxshilik, birlik va baxt timsolidir, deb hisoblangan [Borodin A.N. 19; 110]. Shu fikrlarga tayangan holda she'riyatdagi raqamlar bilan ifodalangan ramzlarni lingvopoetik hamda lingvomadaniy tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Alisher Navoiy she'riyatiga nazar soladigan bo'lsak, ikki raqami ko'pgina o'rinlarda ishlatilib kelinga. Shoirning ijodida "duyon", "olam", "hayot", "jahon", "qavn" so'zlari bilan birgalikda ikki raqami qo'llanilib kelingan. Ikki dunyo – foni dunyo (o'tkinchi) va boqiy (abadiy) duyon mazmunida ishlatilgan. Shuningdek "Xazoniy ul-maoniy" va "Xamsa" sida oltmishga yaqin o'rinda "ikki olam" (dahr, jahon, dunyo, qavn) birikmasi ishlatilgan [Jusayeva S 20:11].

*Navoiy, gar tilarsen yor vaslik topqasen,
Kech **iki olamdinu** qo'l tort yo'qu bordin.* [Navoiy.21:339]

Yuqoridagi ushbu misralarda oshiqning kechinmalari, yor ishqida har narsadan kechish mumkinligi, yor vasli barqarorligi ta'kidlangan.

***Ikki dunyoni** ko'ngil berdi soching tori uchun
Ko'rki o'z moya bila ul ne balo sud etti* [Lutfiy. 22;178].

Ushbu keltirilgan misralar esa lirik qahramon yorning bir tola sochiga ikki dunyoni baxshida qilishi ifodalangan. Ya'ni jonini bag'shida etish ma'nosida kelmoqda.

O'zbek she'riyatida qo'llanilgan mumtoz-an'anaviy ramzlar xalq tili, marosim aytimlarida keluvchi turli metafora, ramz va timsollar bevosita marosimlardagi lirik qahramonlar obrazi va ularning ifoda tizimi bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Har bir tabiatdagi narsalarning ko'rinishini turli an'anaviy ramzlar orqali ifodalab, she'riy misralarda ularning asl nomlarini ochiq-oydin

oshkora aytmagan holda majoziy ma'noda tadbiiq etiladi. "O'zbek she'riyatida qo'llanilgan mumtoz-an'anaviy ramzlarning lingvopoetik va lingvomadaniy tadqiqi" mavzusi o'zbek adabiyoti, xususan, mumtoz she'riyatidagi ramzlar va ularning tilini o'rganishga qaratilgan tadqiqotni anglatadi. Bu mavzuda ko'p jihatdan tadqiqot olib borish mumkin. She'rda qo'llaniladigan ramzlar, simvollar va metaforalar lingvistik va estetik jihatdan tahlil qilinadi. Mumtoz she'riyatdagi ramzlar o'zbek xalqining tarixiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini, shuningdek, uning ma'naviy-etik qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Lingvomadaniy tadqiqot chog'ida she'rdagi ramzlar va simvollar faqat leksik jihatdan emas, balki ularning milliy va madaniy ma'nolari ham tadqiq qilinadi. Bu ramzlar o'zbek xalqining dini, urf-odatlarini, an'analari va tarixiy tajribasi bilan bog'liq bo'lib, she'rdagi ma'nolarni kengroq tushunishga yordam beradi. Mumtoz she'riyatdagi ramzlar, masalan, "gul", "qush", "tong", "yo'l", "safo" kabi ramzlar ko'pincha muayyan ma'naviy holatlarni, his-tuyg'ularni yoki engil va og'ir ruhiy holatlarni ifodalaydi.

Tadqiqotda bu ramzlar qanday ma'nolarni o'z ichiga olishini aniqlash, ularning tarixi va dinamikasini o'rganish muhim. Bu mavzuda o'zbek tilining she'rdagi darajasi va xususan, she'riy tilning obrazlilik, simmetriyasi, metaforalar, anjomli izohlar va boshqa leksik xosliklari ham tadqiq qilinadi. Lingvistik tomondan she'riy tilning buzilishlari, evolyutsiyasi va ularning madaniy kontekstiga ta'siri ham ko'rib chiqiladi. She'rdagi ramzlar ko'pincha klassik adabiyot, mifologiya, tarix va islom madaniyati kabi manbalardan kelib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurova Z.Sh. *Lingvopoetik tadqiqotlarning asosiy tamoyil va yo'nalishi*. – Toshkent, 2022.
2. Козеняшева Л.М. *Лингвопоэтические средства создания образа слуги в английской литературе XIX-XX веков. Автореф. кандидат.фил. ...наук*. – Самара. 2006. – С.8.
3. Yakubbekova M. *O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. Filol.fan.dok...diss.* – Toshkent, 2005, – B.41.
4. Yarashov Sh.J. *Xusrav Dehlaviy g'azallarida badiiy timsollarning lingvopoetik xususiyatlari. Filol.fan.b.fal. ...dok. diss.*, – Samarqand, 2022, 5.
5. Navoiy. *Xazoyin ul-maoniy. Favoid ul-kibar*. – Toshkent: Tamaddun, 2011. – B.779.
6. Navoiy. *Xazoin ul-maoniy. Navodir ush-shabob. MAT. 20 tomlik. 4-Jild*. – Toshkent: Fan. 1989. – B. 74.
7. Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. 4-jild. Toshkent, 1996*. – B. 339.
8. Vohidov E. *So'z latofati*. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 48-49.
9. www.Ziyo.uz. Zahiriddin Muhammad Bobur g'azallari.
10. *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. <https://e-adabiyot.uz/maqola/867>
11. Ro'ziyeva M.Y. *O'zbek xalq qo'shiqlarida rang simvolikasi. Filol.fan.b. fals. ...dok.diss.* – Toshkent, 2017. – B. 5.
12. Mirzayeva M, Musaqulov A. *"Ostonasi tillodan" (to'y qo'shiqlari)*. – Toshkent: Fan, 1992, – B. 42.
13. Alaviya M. *O'zbek xalq qo'shiqlari*. – Toshkent: O'z FA nashriyoti, 1959. – B.152.
14. Jusayeva S. *O'zbek mumtoz she'riyatida raqam va ularning ma'no talqini.(XII-XV asrlar)*. – Toshkent: Fan, 2010. – B. 7.
15. Бородин А.Н. *Число и мистика. Донецк, 1975*. – С.110.
16. Jusayeva S. *O'zbek mumtoz she'riyatida raqam va ularning ma'no talqini.(XII-XV asrlar)*. – Toshkent: Fan, 2010. – B.11.
17. Lutfiy. *Devon*. – Toshkent, 1963. – B. 178.